

Неперекладність логосу

Віталій Пономарьов

Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей, під керівництвом Барбара Кассен, т. I, Київ: Дух і Літера, 2009.

Всі європейські філософії плачуть спільний мит про своє походження від одного предка – давньогрецької філософії, і для кожної із них Книгою книг досі залишається Аристотелева «Метафізика». Всі вони, попри тривалі та потужні впливи середньовічної християнської, арабської та єврейської думки, ось уже двадцять шість століть живляться енергією вогненного логосу, оспіваного в Геракліта Темного з Ефеса. І кожна з європейських філософій по своєму оприявнює пульсацію того живого вогню: в одній спалахує Спінозове *lumen natura* («світло самої природи» – людська свідомість), в іншій кризі історію світливості Гегелів *absoluter Geist* («абсолютний Дух») і проблискує Гайдегєрова *liehtung* («світла галавина»), ще в одній тече «вогняна ріка» Сквороди і «лине вгору» його «Світлий град» – український відповідник Августинового «Граду небесного».

Грека – правова всіх європейських філософій, історично перша і впродовж кількох століть єдина їхня *sacra lingua*, а згодом і *lingua franca*. Після Лукреція до неї долучалися латинська мова, і ця пара, об'єднана Горациєм і Плінієм Молодшим у понятті *utraque lingua* («обидві мови»), впродовж сімнадцяти століть панувала в усіх європейських академіях – від Платоновой до Могилівської. І хоча на південному заході Європи, у Кордові, після Ібн-Рушда / Авероеса це панування, з огляду на ватомість арабського філософування, не було абсолютним (ще Аль-Фарабі вимагав від філософів користуватися лише категоріями, усталеними в арабській мові, і навіть Мойсей бен Маймун / Маймонід спочатку писав арабською), на північному сході Європи, у Вільні, Петро Скарга все-таки мав певні підстави написати про греку і латину: «Не було ще на світі і не буде жодної академії, де би богослов'я, філософія та інші вільні науки іншими мовами вивчалися».

Але у перебігу Реформації до цього кола сакральних, обраних, філософських мов удерлися доти профанні та вульгарні мови «кравців і шевців»: після Картезія – французька, після Джона Лока – англійська, а після Ляйбніца-Лубенця – німецька. А от мовам «недержавних» народів Європи мало не до кінця XIX століття бракувало власної філософської лексики, тож їхні філософи часто жили у приймах по чу-

жих домівок буття. Власне, мова кожної європейської «неісторичної» нації, якщо скористатися висловом Фернанду Сантору (одного з авторів «Європейського словника філософії») про португальську мову, «запізнілась у своєму формуванні як національна через окупацію».

Із настанням модерного «часу націй» кожна європейська філософія здобула формальні підстави плакати «онтологічний націоналізм», як назвав Жан-П'єр Лєфєвр намагання

Боеції із учнями. Мініатюра з Книги І італійського рукопису «Розради від філософії» (1385; Глазо, Університетська бібліотека)

Мартина Гайдегєра подати німецьку мову як засадничо філософську – нарівні з давньогрецькою. Відтоді справді кожна європейська мова стає, принаймні в потенції, мовою філософії: їй треба «лише» засвоїти всю систему ідей і категорій, вироблену у річизі давньогрецької мови й філософії та наступних філософських традицій. Проте на цій битій дорозі кожна європейська філософія приречена стикатися з усією сумою неперекладностей.

Першим складником цієї суми є сама мова: вона одна творить, окреслює і підтримує цей-от унікальний і самодостатній світ сущого, в якому обрії за означенням ширші від горизонтів, а краєвиди – привабливіші від ландшафтів. Мандрівник такими світами добре відчуває цю неперекладність за кожної спроби перенести будь-яке поняття «на наш, на данський ґрунт»: мало не кожне латинське, англійське або французьке слово має принаймні чотири-п'ять значень, тоді як кожне українське – лише одне-два. Не дивно, що, за італійською приказкою, *traduttore – traditore* («перекладач – зрадник») від самого початку, і чернець-францисканець Роджер Бекон неадаремно порівнював текст, збережений під кількома шарами перекладу, із вином, що втрачає свій смак від переливання. Мабуть, тому для одних авторів «Лексикону неперекладностей» переклади взагалі постають як щось нездійсненне (Барбара Касен), натомість інші говорять про надто

перекладені вислови (Жан-Франсуа Куртин, Альберт Рейксбарон).

Проте навіть віддавна сакральний та філософський мові часом може забракнути відповідних слів, як це сталося з англійською: у ній є прикметник *ethnic* («етнічний»), але немає іменника «етнос». Зрештою, не кожній нації щастить, як французам, мати на слуху зв'язок-розрив між *existence* («існування») та *subsistence* («сутність») – подібне чути ще тільки латиною: *existentia* та *subsistentia*. І далеко не в кожній мові в одному слові поєднуються «свідомість» і «сумління» – лише в англійській (*consciousness*), французькій (*conscience*) та латині (*conscientia* – але тут присутні ще й «обізнаність» та «утода»). Так само лише єлінам поталанило чути суголосність між *σκέυψις* («думка») та *σκέψις* («скепсис»). Засобами інших мов цей аромат мови, цей ірраціональний залишок *ἄλόγος* («безсловесне», «алогічне»), цю гру-перетікання-перетворення слів не передає, і на те нема ради.

Іншим джерелом неперекладності є філософська традиція – ланцюг імен, ідей і способів мислення: завжди доводиться вибирати між епістемологією та гносеологією, між логікою та дискурсом, між гегелівською внутрішньою формою та лєві-стросівською структурою. І якщо, запозичуючи категорію, не обмежуватися її інтерпретацією-співвіднесенням як операцією математичної логіки, а вдаватися до перекладу-тлумачення, доводиться зважати на сенси, якими вона обросла за два з половиною тисячоліття свого становлення, і на значення, що осіли в ній століттями діяння цієї-от мови. Тоді пригадується, що слово «категорія» спочатку означало «звинувачення», «сутність» – «земельну ділянку», а «субстанція» – «майно» та «засоби до існування», «дискурс» колись був просто «безладною біганиною» та «марнотою», «репрезентація» – тільки «наочним зображенням», «інтеоризація» – звичайним «розкриттям внутрішнього», а «парадигма» – лише «системою форм словозміновання». Тоді унаочнюється той довгий шерг конотаций, що тягнеться за багатьма давньогрецькими словами, як-от *εἶδον* («бачити»): зображення, вигляд, образ, ідея, ідол, ікона, примара, видимість, ілюзія, фантазія, репродукція, копія, подоба, клон, двійник у дзеркалі, тінь на стіні, відблиск на воді, слід на піску, відтиск на воску, відбиток на папері, карб на серці. Або *ψυχή* («душа-дихання») – подих життя, подув вітру, дим, шал, серце, войовничі поривання, сміливість, бажання, думка, сновидіння, метелик, кажан...

І все-таки найбільше неперекладностей породжують інтелектуальна історія, ментальність і культурний контекст. На посполитому рівні це

можна проілюструвати старовинним англійським прислів'ям «*To be good is to be happy*»: північний американець нині витлумачить його як «Бути успішним – бути щасливим», а українець перекладе як «Бути гарним (добрим, вправним) – бути щасливим».

Натомість у філософії культурна неперекладність може бути подвійною і навіть потрійною. Приміром, «причинність» арабською мовою – *sabab*, але це слово також означає «обставину події» і «безпосередню причину», а його первісне значення – *a'illa* («хвороба, яка одна виправдовує відсутність лицаря на битві»), – відповідає радше поняттю «віддалена причина» (англійською мовою «хворий» – майже так само *ill*). В арабській мові субстанція та сутність передаються запозиченим перським словом *ḡawhar* («коштовність»), а французькою мовою «сутність» – *essence*, проте це також і парфумерна есенція, і пальне для двигуна. Нарешті, «природа» арабською мовою – *tab'* чи *tabī'* («відбиток печатки або перся» – звісно, з правниці Аллаха), тоді як для давніх греків «природа» – це *φύσις* («світ буяння рослин»), а для Бенедикта Спінози природа/субстанція/Бог є *causa sui* («причина себе») – одночасно *natura naturata* («природа створена») і *natura naturans* («природа творча»). Хоча нині трапляється і, сказати би, «псевдо-неперекладність» – або як наслідок термінологічної моди, коли грецький філософ перекладає Декартове «я мислю» як «я з'єдную наявне розмаїття репрезентацій», або ж як вияв постколоніального синдрому, коли український філософ послідовно відтворює зміст категорії «суперечність» російською калькою «протиріччя».

Зрештою, природу філософської (не)перекладності найкраще засвідчують граничні випадки. За обставин цілковитої перекладності категорії філософії мають однаковий зміст в усіх європейських мовах і тому завжди перекладаються без істотних втрат; такими є, зокрема, поняття «Бог» і «бути» – ці, за Фридрихом Шлегєрмахєром, прайменник і прадієслово.

Натомість у граничних випадках неперекладності традиція приписує вдаватися до транскрипції («переписування») і транслітерації («передачі іншими літерами»). Один із таких випадків – категорія, що її витворили давні греки на позначення ними ж і вигаданого особливого виду інтелектуальної, моральної та практичної діяльності: *philosophía* (гр.), *філософія* (укр.), *philosophia* (лат.), *філасофія* (білор.), *philosophy* (англ.), *Philosophie* (нім.), *philosophie* (фр.), *философия* (рос.), *falsafa* (араб.), *filozofia* (польск.). А справді довершений, класичний випадок неперекладності – це категорія давньогрецької філософії, що є стовбуром величного дерева сенсів і значень (Діонісій Фракійський, приміром, нарахував їх двадцять два): розум, мислення, мовлення, слово, розмова, збирання, розрахунок, діяльність, закон буття, єдина основа, принцип, логіка, шлях; у більшості європейських філософій ця категорія промовляється однаково: *λόγος* (гр.), *logos* (лат.), *логос* (укр.), *логас* (білор.), *логос* (рос.), *logos* (польск.), *logos* (англ.), *lógos* (нім.), *logos* (фр.). □